

LES FONTS MANUSCRITES DE L'OFICI I DE LA MISSA DE SANT PERE I SANT PAU EN L'EDICIÓ DEL CARDENAL CISNEROS

per Miquel dels Sants GROS

Recentment, en una nota bibliogràfica¹, suggeríem que la relació existent entre les dues tradicions litúrgiques hispàniques conegudes i, com a conseqüència lògica d'això, la solució del problema del seu veritable lloc d'origen i de les causes que provocaren llur aparició només podia ésser aclarit amb un estudi comparatiu dels llibres d'ambdues tradicions. Aquest article vol contribuir, encara que molt parcialment, a aquesta mena d'estudis.

És evident que la tradició litúrgica B, també anomenada dels llibres impresos, perquè és la que quedà codificada en les edicions preparades pel canonge toledà Alfonso Ortiz per ordre del cardenal Cisneros, no pot ésser considerada simplement com una adulteració de la tradició A o dels manuscrits. Una bona prova d'això és la presència, en la primera tradició, de nombrosos textos que manquen en la segona, dos dels quals certament han d'ésser molt antics perquè ja es troben citats al final del segle VIII i a la segona meitat del segle següent. Ens referim concretament a la capítula *Ingeniti patris unigenite filius dei*², pròpia de les matines de l'ofici de sant Esperat i dels seus companys, que l'any 799 havia de figurar en els llibres litúrgics de la seu toledana perquè fou adduïda per l'arquebisbe Elipand com a prova de la seva cristologia de tipus adopcionista³, i a l'antifona *O magnum miraculum*, de les segones ves-

1. Cf. M.S. GROS, *Estado actual de los estudios sobre la liturgia hispánica*, a *Phase* 16 (1976) 239.

2. Cf. PL 86 col. 1164.

3. Cf. J. GIL, *Corpus Scriptorum Muzarabiorum* I, Madrid 1973, p. 102.

pres de la festa de l'Anunciació, el dia 18 de desembre, que, segons ens testimonia l'abat Sansó de Còrdova⁴, entorn de l'any 880, es trobava en tots els antífoners andalusos que tingué a mà.

Ultra això, cal també fixar-se en els 65 responsoris quaresmals conservats pel «Liber Mysticus» Madrid, BN., MS. 10110, pertanyent a la tradició B, que manquen en els manuscrits de l'altra tradició, la qual, en aquest punt, compta amb un antífoner tan complet i ric com és l'exemplar de l'abat Ikila, conservat a la catedral de León⁵.

Queda clar, doncs, al nostre entendre, que la tradició B és d'un gran valor, sobretot en la part dels seus llibres litúrgics dels quals es conserven manuscrits anteriors a les edicions cisnerianes. No ens atrevim, però, a afirmar el mateix dels oficis i misses que per desgràcia només ens són coneguts per les esmentades edicions. És evident que en el seu ús cal ésser molt caut, perquè és possible que moltes vegades sigui difícil de discernir el que és preexistent al canonge Ortiz i el que ell potser va afegir-hi. No debades ell ja ens adverteix, en els pròlegs del missal i del breviari, que a la seva obra hi ha una part de reconstrucció, partint, però, dels llibres que la clerecia mossàrab utilitzava⁶.

Els documents conservats ens ofereixen un ofici i una missa que sortosament compta amb una bona base manuscrita en ambdues tradicions. Són els de la festivitat dels apòstols sant Pere i sant Pau. Precisament aquesta és la raó que ens ha mogut a escollir-los com a objecte d'aquest estudi, amb el qual volem contribuir, almenys pel que fa referència al santoral, a la coneixença dels principis i mètodes emprats pel canonge Ortiz en l'ús de les fonts amb què comptava per a portar a terme l'encàrrec del cardenal Cisneros.

*

* *

4. Cf. M.S. GROS, *Citas litúrgicas del «Liber Apologeticus» del abad Sansón de Còrdoba*, a *Hispania Sacra* 26 (1973) 276.

5. Hem fet aquest càlcul a base de la llista de responsoris publicada per M. RANDEL, *An Index to the Chant of the Mozarabic Rite*, Princeton 1973, p. 239-295.

6. En la lletra dedicatòria del missal, Ortiz usa el mot *reficerem* i en la del breviari, la paraula *reformanda*. Cf. PL 85 col. 94, i *Breviarium secundum Regulam Beati Hysidori*, Toledo 1502, respectivament. Cal, però, no oblidar que el veritable sentit donat per Ortiz a aquests mots només pot ésser aclarit per l'estudi intern dels dos llibres litúrgics.

De l'ofici i de la missa dels apòstols Sant Pere i sant Pau, en tenim tots aquests testimonis:

I. *Tradició A*

1. OVer: Verona, BC., MS. LXXXIX (84)
Oracional festiu. Segle VII^{ex}-VIII^{im}.

Les oracions d'aquest ofici són als f. 116-117. Malauradament, per culpa d'una llacuna causada per la desaparició de tres folis, l'ofici se'n presenta mancat del seu començament, i només conté les deu últimes oracions de les matines, seguides de la «completuria» i de la benedicció. Les oracions no porten al marge els *incipit* de les antífonas i responsoris a què pertanyen. Això ens fa pensar que l'antifoner d'on foren copiades les altres notes marginals presentava un ofici molt més curt. Les oracions porten els n. 1096-1107 en l'edició de Vives-Claveras⁷. Aquest ofici manca en l'oracional festiu de Silos, actualment manuscrit Londres, BM., Add. 30 852.

2. ALeón: León, BC., MS. 8
«Liber Antiphonarium» de l'abad Ikila. Segle X^l.

Els cants de l'ofici i de la missa de sant Pere i sant Pau ocupen els f. 216-218. Hi ha textos per a les vespres, les matines i la missa. Les matines són formades per set «missae» o grups d'antífonas i de responsoris, la sisena de les quals porta al marge esquerre el senyal que ha d'ésser esborrada. Als f. 247-252 té també un extens comú «de sanctis» on cal cercar les peces que manquen en el propi dels dos apòstols. La missa pròpiament dita només té el «psallendum», les «laudes» i l'*incipit* del «sacrificium». Utilitzem l'excel·lent edició d'aquest manuscrit realitzada per Brou-Vives⁸.

3. BM 45: Londres, BM., Add. 30845
«Liber Misticus» del santoral dels mesos de juny-novembre, de Silos. Segle X².

L'ofici i la missa dels dos apòstols ocupen els f. 29^v-38 d'aquest manuscrit, del qual Férotin⁹ ha publicat tots els *incipit*. Procedeix de Silos, però és difícil de dir si fou escrit en aquest monestir o en algun altre

7. Cf. J. VIVES - J. CLAVERAS, *Oracional Visigòtic*, Barcelona 1946, p. 354-357.

8. Cf. L. BROU - J. VIVES, *Antifonario visigòtic-mozàrabe de la catedral de León*, Barcelona-Madrid 1959, p. 361-365 i 413-421.

9. Cf. M. FÉROTIN, *Le «Liber Mozarabicus Sacramentorum» et les manuscrits mozarabes*, Paris 1912, col. 820-842.

centre de la zona castellana. Porta íntegres els oficis de les vespres i de les matines, amb quatre «missae», i la missa dels esmentats apòstols.

4. Tol 35.6: Toledo, BC., MS. 35.6
«Liber Misticus» del temps pasqual i del santoral del mesos de maig-agost. Segle *xex-xiin*.

Els textos de la festivitat dels apòstols Pere i Pau ocupen els f. 140-151, i llurs *incipit* també han estat publicats per Férotin¹⁰. A.M. Mundó¹¹ creu molt possible que aquest manuscrit procedeixi d'un escriptori del centre de la península, i no exclou que hagi estat escrit a la mateixa ciutat de Toledo, malgrat les diferències musicals i paleogràfiques que el separen de la resta dels manuscrits toledans. Té, en l'esmentada festivitat, vespres, matines amb tres «missae», i tots els textos de la missa.

5. LMS: Toledo, BC., MS. 35.3
«Liber Missarum» de la parròquia de Santa Eulàlia de Toledo. Segles *xix-xiii*.

Els textos eucològics de la missa *Magnorum apostolorum Petri et Pauli* són als f. 165-168 d'aquest manuscrit, els quals pertanyen a la part més primitiva del volum, Han estat publicats per Férotin¹², i porten, en la seva edició, els n. 812-820. Férotin els collaciona amb tots els altres testimonis que ens n'han pervingut.

6. LCBGot: Madrid, BN., MS. 10001 (Cf. PL 86 col. 739-940)
«Liber Psalmorum, Canticorum et Hymnorum» de la parròquia de Santa Eulàlia de Toledo. Segle *xix-xiii*.

Aquest manuscrit, en les p. 187-192 conserva una sèrie de cànics per a les matines de les festes dels sants i després, a la pàgina LXX, l'himne *Apostolorum passio*, propi de la festa que estudiem. Ha estat publicat pel cardenal Lorenzana, i els esmentats textos són reproduïts a la PL 86 col. 867-872 i 904, respectivament. En aquests indrets concorda amb el manuscrit Londres, BM., Add. 30 851, procedent de Silos, i publicat per J.P. Gilson¹³, encara que té els textos en un altre ordre¹⁴.

10. Cf. FÉROTIN, *Le «Liber Mozarabicus»*, col. 738-754.

11. Cf. A.M. MUNDÓ, *La datación de los códices litúrgicos visigóticos toledanos*, a «Miscelánea Férotin», Barcelona 1966, p. 547.

12. Cf. FÉROTIN, *Le «Liber Mozarabicus»*, col. 353-360.

13. Cf. J.P. GILSON, *The Mozarabic Psalter*, Londres 1905, pp. 166-169 i 234-235.

14. Referent al «Liber Canticorum» de la tradició B, vegeu J. PINELL, *Los cánticos del oficio en el antiguo rito hispánico. El «Liber Canticorum» de la tradición B*, a *Hispania Sacra* 27 (1974) 5-50.

7. LCom: «Liber Commicus»

Utilitzem l'edició conjunta de tots els manuscrits d'aquest llibre litúrgic realitzada per Pérez de Urbel¹⁵. Les lectures de la missa dels dos apòstols nomès es troben als exemplars de Silos i de san Millán de la Cogolla, els quals, en aquest punt, presenten les mateixes perícopes.

II. *Tradició B*

8. MSCr: Toledo, «Museo de los Concilios», n. 1325

Fragments del «Liber Misticus» del santoral dels mesos de juny-novembre, de la parròquia de Santes Justa i Rufina de Toledo. Segle XIII¹.

Aquests interessantíssims fragments encara resten inèdits. De la citada parròquia, primer passaren al Museu de San Vicente, després al museu de l'«Hospital de la Santa Cruz», i actualment són exhibits al «Museo de los Concilios»¹⁶. Les vespres, les matines i la missa dels dos apòstols es troben als f. 16^v-26^v.

9. BGot: «Breviarium Gothicum»

PL 86.

A les columnes 1141-1148, té un ofici matinal de vigília en honor dels dos apòstols, compost d'una sola «missa», i seguit de les vespres, les matines, i les segones vespres de la festivitat. A les matines de la diada també nomès té una «missa». L'edició del cardenal Lorenzana, reproduïda a la PL 86, copia al peu de la lletra, en aquests oficis, l'edició del cardenal Cisneros.

10. MMix: «Missale Mixtum»

PL 85.

Els textos de la missa dels apòstols sant Pare i sant Pau són a les columnes 764-773. Ací també la reedició de Lorenzana és còpia exacta de l'edició del cardenal Cisneros.

*

* *

15. Cf. J. PÉREZ - A. GONZÁLEZ, *Liber Commicus*, Madrid 1955, p. 451-452.

16. Agraïm a la Srta. Matilde Revuelta, directora d'aquest museu, les facilitats dades per a la seva consulta in transcripció. Últimament J. Janini n'ha publicat els incipit. Cf. J. JANINI - R. GONZÁLEZ, *Manuscritos litúrgicos de la Catedral de Toledo*, Toledo 1977, p. 279-289.

Ja hem dit anteriorment que, en el «Breviarium Gothicum», la festivitat dels apòstols sant Pere i sant Pau té aquests quatre oficis: unes matines de tipus vigiliar, primeres vespres, les matines pròpies de la festa i unes segones vespres que, d'acord amb la tradició hispànica, s'anomenen «Exeunte vespera». En les pàgines que segueixen, indicarem, separadament, les fonts manuscrites de les peces de tots aquests oficis. Posem només els *incipit* de les peces que té el brevari, seguides de les referències als manuscrits amb què el comparem¹⁷. Al final, fem el mateix amb la missa que el «Missale Mixtum» té per a la celebració eucarística d'aquesta diada. En la presentació dels textos seguim al peu de la lletra la versió de les esmentades edicions cisnerianes, fent-hi, però, les adaptacions imprescindibles per a llur intel·ligibilitat.

BGot col. 1141-1142

I. IN VIGILIA APOSTOLORUM PETRI ET PAULI AD MATUTINUM

1. ANF. Da nobis laetitiam <salutaris tui...> Ps. 50.
Cf. ALeón f. 249^v, BM 45 f. 33^v, Tol. 35.6 f. 144^v i MSCr f. 18.
2. OR. Redde nobis domine laetitiam <salutaris...>.
Cf. OVer n. 1181 i BGot col. 1000¹⁸.
3. ANF 1. Dedi eis praecepta mea... VR. Beati qui custodiunt...
P. Et iudicia mea.
4. OR. Domine Iesu Christe qui ad vocem...
Cf. BM. 45 f. 32, Tol 35.6 f. 143^v i BGot col. 1145.
5. ANF 2. Ego elegi vos ut fructum... VR. Accedite ad deum...
P. Et fructus vester.
Cf. ALeón f. 217, BM 45 f. 32^v i Tol 35.6 f. 144^v.
6. OR. Christe dei filius qui gratuito vocationis...
Cf. BM 45 f. 32^v i Tol 35.6 f. 144^v.
7. ANF 3. Mihi autem nimis honorati... VR. Ecce tu domine...
P. Valde confortatus.
8. OR. Domine Iesu Christe qui summos apostolos...
Cf. BM 45 f. 33.
9. RS. Sancti qui iustitia erudierunt... VR. Isti sunt viri sancti...
P. Et sicut stellae.
Cf. ALeón f. 248^v.

17. Per a la identificació de les fonts de les peces de cant utilitzem la utilíssima obra de RANDEL, *An Index to the Chant*, anteriorment citada.

18. Vegeu l'edició crítica d'aquest text i les cites de tots els manuscrits i impresos que el contenen en J. PINELL, *Liber Orationum Psalmographus*, Barcelona-Madrid 1972, p. 109, n. 367.

In laudibus

10. AD CANT. ANF. Diligentes te domine <sicut sol...>. Cf. ALeón f. 249^v, BM 45 f. 67^v, Tol 35.6 f. 197 i LCBGot col. 868.
11. CANT. Qui sponte obtulisti <de Israel animas...> (Jt 5, 2-31). Cf. LCBGot col. 868 i BGot col. 1001-1002.
12. AD BENED. ANF. Sancti et humiles corde... Cf. ALeón f. 250, BM 45 f. 33^v, Tol 35.6 f. 144^v i MSCr f. 19.
13. CANT. Benedictus es domine <deus patrum...> (Dn 3,52ss). Cf. BGot col. 55-56.
14. SONO. Salus iustorum a domino... VR. Quoniam speraverunt... P.Et salvavit. Cf. ALeón f. 247 i BM 45 f. 134^v.
15. LAUDA. Laudate dominum de caelis alleluia... Ps. 148. Cf. ALeón f. 296^v, BM 45 f. 86^v i Tol 35.6 f. 168.
16. PROPHETIA. Iusti in perpetuum <vivent...> (Sa 5, 16-17 i 1-5). Cf. BGot col. 1002-1003, MMix col. 965 i LCom p. 469, 476 i 478.
17. HYMNUS. Laudes sanctorum <martyrum...>. Cf. LCBGot col. 910-911 i BGot 1003.
18. SUPPLICATIO. Oremus redemptorem *mutatis nominibus*.
19. CAPITULA. In duobus ecce famulis atque apostolis... Cf. BM 45 f. 30^v i Tol 35.6 f. 142.
20. LAUDA. Respexit eos <cum tribularentur... VR. Et clamaverunt iusti... P. Cum exaudiret>. Cf. BGot col. 1004.
21. BENEDICTIO. Meritis sanctorum <suorum NN. divina...>. Cf. BGot col. 999.

En primer lloc, cal recordar que aquest ofici vigiliar, com a tal, no té precedent en cap dels manuscrits d'ambdues tradicions que s'han conservat, i que fins i tot la seva existència sorprén si tenim present que cap altra festivitat del santoral del «Breviarium Gothicum» no té quelcom de semblant¹⁹. Els seus elements, però, es troben gairebé tots en els manuscrits, encara que col·locats en altres indrets. La seva absència en el MSCr, que, com ja hem indicat, pertany a la tradició B i procedeix de la parròquia toledana de les santes Justa i Rufina, suggereix que deu ésser de composició bastant moderna.

L'ofici matinal s'inicia amb el cant del salm 50, acompanyat d'antífona i d'oració sàlmica pròpies i sense cap referència espe-

19. Potser també podria ésser considerat com una mena de vigília l'ofici «In dominico pro adventu Sancti Ioannis Baptistae», del BGot col. 1129-1133, on es mesclen textos dominicals amb peces pròpies de l'ofici de sant Joan Baptista.

cífica a la festivitat dels dos apòstols. L'antífona és utilitzada molt sovint en les dues tradicions hispàniques i figura en moltes de les festes del santoral. La tradició B la posa sempre al començament de l'ofici; la tradició A, en canvi, sempre la té col·locada immediatament abans del càntic. L'oració ja és a l'Oracional de Verona, on forma part d'un grup d'oracions del salm 50, intercalat entre l'ofici dels sants Cosme i Damià i el de sant Martí de Tours.

Segueix l'única «missa» d'aquest ofici, la qual és formada per tres antifones — la tercera no és pas un alleluàtic, com en la tradició A —, acompanyades de llurs corresponents oracions, i un responsori. Dues d'aquestes antifones — la primera i la tercera — són pròpies d'aquest ofici i no es troben en els manuscrits que s'han conservat de les dues tradicions. La segona antífona i el responsori, encara que amb versets diferents, es troben en l'ofici del dia dels dos apòstols i en el comú de sants de la tradició A, respectivament.

El títol *In laudibus*, que ens introdueix en la part més típica de l'ofici matinal, no figura pas en els manuscrits de les dues tradicions, i deu ésser de creació recent. El càntic és tret del Llibre dels Jutges 5, 2-31, i és emprat en ambdues tradicions; en la primera, però, presenta una recensió breu. També les dues esmentades tradicions utilitzen el càntic de Daniel, el «sono», la «lauda» i l'himne. La profecia i la «supplicatio», en canvi, només ens són conegudes per la segona tradició, segons es pot deduir dels textos conservats. El text de la profecia pertany al Llibre de la Saviesa, i en el «Missale Mixtum» serveix de primera lectura en la missa del comú de màrtirs. En el «Liber Commicus» de la primera tradició, aquest text és usat també en les misses del comú «de sanctis».

Com a capítula, s'usa una collecta que en els testimonis de la tradició A acompanya i comenta el responsori *Dabo duobus famulis*²⁰, pertanyent a la primera «missa» de les matines. És molt significatiu que aquest ofici vigiliar no compti amb capítula pròpia. Això ens prova que és de composició recent i format amb materials preexistents. La «lauda» i la benedicció que clouen l'ofici només es troben al BGot.

20. Cf. ALeón f. 216^v.

BGot col. 1142-145

II. IN FESTIVITATE SANCTORUM PETRI ET PAULI APOSTOLORUM AD VESPERUM

22. LAUDA. Exortum est in tenebris <lumen... VR. Directam fecit viam... P. Misericors>.
Cf. ALeón f. 31, BM 45 f. 29^v, Tol 35.6 f. 140 i MSCr f. 16^v.
23. SONO. Alleluia. In omnem terram exivit... VR. Non sunt loquela... P. Et in fines.
Cf. ALeón f. 216, BM 45 f. 29^v, Tol 35.6 f. 140 i MSCr f. 16^v.
24. ANF 1. Alleluia. Hii sunt qui missi sunt... VR. In omnem terram exivit... P. Habentes phialas.
Cf. ALeón f. 217^v i MSCr f. 16^v.
25. ANF 2. Isti sunt viri nominati in virtute... VR. Coeli enarrant gloriam... P. Doctores populi.
Cf. ALeón f. 216, BM 45 f. 29^v, Tol 35.6 f. 140 i MSCr f. 26^v.
26. OR. Domine Iesu Christe qui singulari electionis...
Cf. BM 45 f. 31 i Tol 35.6 f. 142.
27. ANF 3. Isti sunt viri sancti quos elegit... VR. Beata gens cuius est... P. Et dedit eis.
Cf. ALeón f. 216^v, BM 45 f. 31 i Tol 35.6 f. 142.
28. OR. Ineffabilem satis Christe mellis tui credimus...
Cf. BM 45 f. 31 i Tol 35.6 f. 142^v.
29. ANF 4. Laetitia sempiterna erit electis meis... VR. Beati qui custodiunt... P. Cum dedero.
Cf. ALeón f. 250, BM 45 f. 33, Tol 35.6 f. 144^v i LCBGot col. 868.
30. LAUDA 1. Disciplina et sapientia replevit illos... VR. Et clamaverunt ad dominum... P. Creavit in illis.
Cf. ALeón f. 208 i MSCr f. 17.
31. LAUDA 2. Laetitia sempiterna erit vobis dicit... VR. Benedicti vos a domino... P. Quia in terra.
32. HYMNUS. Apostolorum passio diem sacravit...
Cf. ALeón f. 216, LCBGot col. 904 i MSCr f. 17.
33. SUPPLICATIO. Oremus redemptorem *mutatis nominibus*.
34. CAPITULA. Domine Iesu Christe qui primum atque...
Cf. BM 45 f. 30, Tol 35.6 f. 140^v i MSCu f. 17^v.
35. BENEDICTIO. Christus dominus quem et virtus...
Cf. BM 45 f. 30, Tol 35.6 f. 141 i MSCr f. 17^v.
36. LAUDA. Vos estis vasa sancta domino... VR. Audi populus meus... P. Quia sponte.
Cf. ALeón f. 221, BM 45 f. 44, Tol 35.6 f. 156 i MSCr f. 17^v.
37. OR. Domine Iesu Christe qui ad vocem conquirentis...
Cf. n. 4.

Aquest ofici vespertí es presenta molt desenvolupat, i en les parts més essencials és còpia del MSCr. Hi afegeix, però, tres antífones, una «lauda», i tres oracions. Són les peces nn. 25-29, 31 i 37. S'inicia amb un «vesperinum» molt utilitzat en la tradició A, que ací, d'acord amb la nomenclatura de la tradició B, s'anomena «lauda»²¹. Els BM 45 i Tol 35.6 tenen el mateix text del BGot i del MSCr; l'ALeón, en canvi, n'usa un altre. És rar que aquesta peça, en el BGot, no vagi seguida d'una collecta, tal com succeeix, per exemple, en les vespres de Nadal, de l'Epifania, de Pasqua, de l'Ascensió, de la Pentecosta, de la Purificació, del diumenge d'abans de sant Joan Baptista i de l'Anunciació²². El «sono» que segueix és idèntic en tots els testimonis comparats.

És en la part antifonal de l'ofici vespertí, on el BGot es presenta més original. Mentre el MSCr i tots els testimonis de la tradició A, ací, com de costum, només tenen una antífona i una «lauda» —anomenada alleluàtic en l'esmentada tradició—, ací hi trobem quatre antífones, dos d'elles acompanyades de collectes, i dues «lauda». La presència de quatre antífones fa pensar que l'organitzador definitiu d'aquest ofici vespertí volgué transformar el text del MSCr en una veritable «missa», a la manera de les que figuren a les matines. En el BGot, és força normal, sobretot en les festivitats, de trobar oficis vespertins desenvolupats d'aquesta manera. Cap altre ofici, però, no té tantes peces, perquè els més rics només en tenen quatre, com és el cas de les vespres de Nadal, que presenten aquest esquema: ant-or, ant-or, ant i «lauda»²³, o bé el de les de Pasqua, format senzillament per quatre «lauda»²⁴. Aquest fenomen, però només a nivell d'augment d'antífones, també s'observa en les vespres de les més importants festivitats de la tradició A, tals com, per exemple, les de «In diem sanctae Mariae», Nadal, Epifania, Ascensió, Pentecosta, sant Joan Baptista i els sants Just i Pastor²⁵, les quals tenen dues antífones i un alleluàtic.

Tres de les antífones i les oracions que acompanyen la segona i la tercera antífona són comunes a ambdues tradicions. La tercera

21. Sobre l'origen dels mots «lauda» i «capitula» vegeu L. BROU, *Deux mauvaises lectures du chanoine Ortiz dans l'édition du Bréviaire mozarabe de Ximénèz: Lauda, Capitula*, a «Miscelánea en homenaje a Monseñor Higinio Anglés» I, Barcelona 1958-1961, p. 175-202.

22. Cf. BGot col. 113, 175, 614, 651, 689, 1087, 1129 i 1290.

23. Cf. BGot col. 113.

24. Cf. BGot col. 614.

25. Cf. ALeón f. 57, 68^v, 84, 198^v, 207^v, 212 i 226^v.

antífona sembla pròpia de la tradició B, i la quarta, en la tradició A, amb alguna petita variant, acompanya el càntic XLII²⁶. Un detall molt curiós és que la primera antífona, en el BGot, s'inicia amb un alleluia que manca en l'ALeón i en el MSCr, el qual deu ésser una mala lectura d'algú que interpretà la LAUDE *Alleluia* del final del «sono»²⁷ com l'inici de l'antífona. Això ens fa pensar que el MSCr, ja sigui directament o per mitjà d'una còpia, fou utilitzat en la confecció del breviari hispànic. Una altra cosa curiosa és observar que l'oració n. 26 comenta i forma grup amb l'antífona n. 27, les quals ací es presenten, doncs, en l'ordre invertit que els correspon i en què troben en els testimonis de la tradició A. Tot això ens prova també que en la formació d'aquest ofici s'utilitzaren amb certa lleugeresa els documents de la tradició A.

La primera de les «lauda» és emprada a l'ALeón com a responsori en les matines de la Pentecosta. L'altra sembla pròpia de la tradició B. Com que manca en el MSCr, cal pensar que fou copiada d'un manuscrit d'aquesta tradició que no ens ha pervingut.

L'himne és comú a les dues tradicions, i només en la tradició A va seguit del verset *In omnem terram*. La «supplicatio» no és indicada en el MSCr i manca també en els testimonis de la primera tradició. La capitula i la benedicció són comunes a una i altra tradició, i la «lauda» que clou l'ofici també és coneguda de la tradició A, que la utilitza com a «prelegendum» de la missa de les santes Justa i Rufina. L'última oració és pròpia de la tradició A, i ja n'hem parlat en tractar de l'ofici matinal de vigília.

BGot col. 1145-1147

III. AD MATUTINUM

38. ANF. Da nobis <laetitiam salutaris...> Ps. 50.
Cf. ALeón f. 249^v, BM 45 f. 33^v, Tol 35.6 f. 144^v, MSCf f. 18 i BGot col. 1000.
39. OR. Redde nobis domine laetitiam salutaris...
Cf. OVer n. 1181 i BGot col. 1000.
40. ANF 1. Honorati sunt amici tui... VR. Ecce tu domine cognovisti... P. Dinumerabo.
Cf. ALeón f. 219 i MSCr f. 18.

26. Cf. BGot col. 868.

27. Cf. MSCr f. 16^v i ALeón f. 216.

41. OR. Honorati sunt amici tui Christe dum...
Cf. MSCr f. 18.
42. ANF 2. Isti sunt amici tui domine qui... VR. Domine in lumine...
P. Ne servirent.
Cf. ALeón f. 247^v, BM 45 f. 110 i MSCu f. 18.
43. OR. Isti sunt Christe domine amici tui Petrus et Paulus...
Cf. MSCr f. 18.
44. ANF 3. Viriliter certati sunt et transierunt... VR. Qui confidunt
in aeternum... P. Isti sunt.
Cf. MSCr f. 18^v.
45. OR. Domine Iesu Christe qui Petrum et Paulum viriliter...
Cf. MSCr f. 18^v.
46. RS. Hi ostenderunt caerimonias populo... VR. Hi sunt qui in ge-
nerationibus... P. Eo quod.
Cf. ALeón f. 216^v, BM 45 f. 31^v, Tol 35.6 f. 143 i MSCr f. 18^v.
47. OR. Hi sunt domine apostoli tui Petrus et Paulus...
Cf. BM 45 f. 32, Tol 35.6 f. 143^v i MSCr f. 18^v.

In laudibus

48. AD CANT. ANF. Qui propria voluntate obtulisti vos...
Cf. MSCr f. 19
49. CANT. Qui sponte obtulistis <de Israel animas...>.
Cf. n. 11 i MSCr f. 19.
50. OR. Christe dei filius qui praecedentibus prophetis...
Cf. BM 45 f. 31^v i Tol 35.6 f. 143.
51. AD BENED. ANF. Sancti et humiles corde spiritus...
Cf. n. 12 i MSCr f. 19.
52. CANT. Benedictus es domine <deus patrum...>.
Cf. n. 13.
53. SONO. Alleluia. In omnem terram. *Quaere in vesperis praecedentibus.*
Cf. n. 23 i MSCr f. 19.
54. LAUDA. Laudate dominum de caelis alleluia... Ps. 148.
Cf. n. 15.
55. PROPHETIA. Multam gloriam fecit dominus <magnificentia sua
a saeculo...> (Ecli 44, 2-15).
Cf. MSCr f. 19, BGot col. 1025, MMix col. 736 i LCom p. 552.
56. HYMNUS. Apostolorum passio <diem sacravit...>.
Cf. n. 32 i MSCr f. 19^v.
57. SUPPLICATIO. Oremus. *Quaere in vesperis praecedentibus.*
Cf. n. 33.
58. CAPITULA. Domine Iesu Christe qui adversas potestates...
Cf. OVer n. 1106, BM 45 f. 33^v, Tol 35.6 f. 144^v i MSCr f. 19^v.
59. LAUDA. Vos estis vasa <sancta domino...>.
Cf. n. 36 i MSCr f. 20.

60. BENEDICTIO. Christus dominus. *Quaere in vesperis praecedentibus*. Cf. n. 35.

L'ofici matinal, d'acord amb el costum propi de la majoria de les festes del santoral de la tradició B, comença amb el cant del salm 50, acompanyat d'una antifona i d'una collecta que es troben en ambdues tradicions. Els testimonis de la tradició A, en canvi, inicien l'ofici amb el cant del salm 3, acompanyat de l'antifona *Super populum*²⁸, i fan cantar el salm 50 abans del càntic. En aquest ofici empren la mateixa antifona, sense, però, posar-hi l'*incipit* de la collecta sàlmica.

Segueix una única «missa» formada per tres antifones i un responsori, tots amb la corresponent collecta. Detall interessant és que les quatre collectes comenten llurs antifones, cosa que ens fa pensar que han estat especialment escrites per a acompanyar-les. Les peces dels tres grups d'antifona-collecta són gairebé del tot propis de la tradició B, fora de la primera antifona que l'ALeón té posada a les matines de sant Cristòfol, i la segona que aquest mateix antifoner té al comú de sants, i el BM 45 a l'ofici de santa Eufèmia. El grup responsori-collecta es troba també a la tradició A.

El càntic és comú a les dues tradicions i ja havia estat utilitzat a les matines vigiliars, però ací va acompanyat d'una antifona pròpia, de la qual no tenim altre testimoni manuscrit que el MSCr. L'oració que segueix no té res a veure amb el càntic i l'antifona, i, a la tradició A, és posada a la segona «missa» de les matines d'aquesta festivitat. Com que manca al MSCr, podem pensar que la seva col·locació en aquest indret deu ésser cosa força recent. El *Benedictus* porta l'antifona ja cantada a l'ofici vigiliar. El MSCr afegeix, al principi d'aquesta antifona, els mots *Iusti et sacerdotes*, els quals manquen a tots els altres testimonis, inclòs el BGot.

El «sono» i la «lauda» que segueixen són propis d'ambdues tradicions. L'ALeón no indica cap peça en aquest indret, i els BM 45 i Tol 35.6 fan cantar-hi el «sono» *Quis deus magnus*, sense posar l'*incipit* de la «lauda». La profecia només és indicada a la tradició B, la qual la utilitza també com a primera lectura en la celebració eucarística d'aquesta diada. La tradició A, en canvi, fa llegir

28. Cf. BM 45 f. 30 i Tol 35.6 f. 141. L'Antifoner de León no indica cap peça, però té l'esmentada antifona al comú de sants, foli 247.

aquest text bíblic en la missa d'aniversari de la defunció d'un bisbe. L'himne és el mateix de vespres.

L'ofici es clou amb una capítula que ja trobem a l'Over, i que és en els testimonis de les dues tradicions, amb el cant de la «lauda» i el rés de la benedicció emprades en les vespres precedents. La tradició A, en aquest lloc només té la benedicció pròpia de la festivit, peça n. 1107 de l'Oracional de Verona.

BGot col. 1147-1148

IV. EXEUNTE VESPERA

61. LAUDA. Exortum est <in tenebris... VR. Directam fecit viam... P. Misericors>.
Cf. n. 22.
62. SONO. Alleluia. In omnem terram. *Quaere in primis vesperis.*
Cf. n. 23.
63. ANF. Legem tuam splendibe docuerunt... VR. Qui confidunt in domino... P. Quorum sunt.
Cf. ALeón f. 217^v.
64. LAUDA. Induit eos alleluia stolam... VR. Mirabilis facta est scientia... P. Stolam.
65. HYMNUS. Apostolorum passio <diem sacrauit...>.
Cf. n. 32.
66. SUPPLICATIO. Oremus. *Quaere in primis vesperis.*
Cf. n. 33.
67. CAPITULA. Pretiosam in conspectu domini mortem...
Cf. LMS n. 819, BM 45 f. 38, Tol 35.6 f. 151, MSCr f. 26 i MMix col. 772.
68. BENEDICTIO. Omnipotens deus qui omne remedium pietatis...
Cf. LMS n. 820, EM 45 f. 38, Tol 35.6 f. 151, MSCr f. 26^v i MMix col. 772.
69. LAUDA. Lex veritatis habitavit in ore eorum... VR. Dominus dabit verbum... P. Quoniam iniquitas.
Cf. ALeón f. 278^v.
70. OR. Christe dei filius qui praecedentibus. *Quaere retro in laudibus praecedentibus.*
Cf. n. 50.

Les segones vespres, com les matines de la vigília, són ben pròpies del BGot. No les coneixen ni el MSCr ni els manuscrits de la tradició A que ací utilitzem.

Aquest ofici s'inicia amb la «lauda» i el «sono» de les primeres vespres, i segueix l'esquema normal de les vespres de les cele-

bracions senzilles d'ambdues tradicions perquè només té una antífona i una «lauda» o alleluàtic. L'antífona ja ens és coneguda per l'ALeón, que la té a la setena «missa» de les matines d'aquesta festivitat, i la «lauda» sembla pròpia del BGot, Segueixen l'himne i la «supplicatio» ja usades en els altres oficis d'aquest dia. Per a capítula i benedicció es fan servir els textos «Ad orationem dominicam» i «Benedictio» de la missa de la diada.

Clou l'ofici una «lauda» que es troba a les vespres d'enterrament d'un bisbe de l'ALeón, seguida de l'oració de la tradició A, que, a les matines del BGot, és posada després del càntic.

La manca de textos propis per a la capítula i la benedicció, i l'absència de l'ofici a tots els altres testimonis amb què el comparem, mostren clarament que estem davant d'una obra recent.

MMix col. 764-773

V. IN FESTO APOSTOLORUM PETRI ET PAULI AD MISSAM

71. OFFICIUM. Dabo sanctis meis primam sessionem... VR. Benedicti vos a domino ...P. Ea lux perpetua.
Cf. ALeón f. 239 i MSCr f. 20.
72. OR. Hi sunt Christe domine amici tui Petrus et Paulus qui tradentes corpora...
Cf. n. 43.
73. PROPHETIA. Multam gloriam fecit dominus <magnificentia...> (Ecli 44, 2-15).
Cf. n. 55.
74. PSALLENDO. In omnem terram exivit sonus eorum... VR. Non sunt loquele neque sermones... P. Et in fines orbis.
Cf. ALeón f. 218, BM 45 f. 34, Tol 35.6 f. 145^v i MSCr f. 20.
75. EPISTOLA. Gratia vobis et pax a deo patre... (Ef 1, 2-12).
Cf. MSCr f. 20 i LCom p. 479.
76. LECT. S. EVANG. SEC. IOHANNEM. In illis diebus: Dominus noster Iesus Christus loquebatur... (Io 15, 7-16).
Cf. MSCr f. 21 i LCom p. 546.
77. LAUDA. Alleluia. VR. Celi enarrant gloriam... P. Alleluia.
Cf. ALeón f. 302.
78. SACRIFICIUM. Venite benedicti patris mei percipite... VR. Cum venerit filius hominis... <P.> Alleluia.
Cf. ALeón f. 218, BM 45 f. 34^v, Tol 35.6 f. 146 i MSCr f. 21^v.
79. MISSA. Magnorum apostolorum Petri et Pauli...
Cf. LMS n. 812, BM 45 f. 34, Tol 35.6 f. 146 i MSCr f. 21^v.

80. ALIA OR. Domine qui beatissimos apostolos tuos...
Cf. LMS n. 813, BM 45 f. 35, Tol 35.6 f. 147 i MSCr f. 22.
81. POST NOMINA OR. Deus qui apostolis tuis quorum hodie...
Cf. LMS n. 814, BM 45 f. 35^v, Tol 35.6 f. 147^v i MSCr f. 22^v.
82. AD PACEM OR. Omnipotens conditor et redemptor...
Cf. LMS n. 815, BM 45 f. 36, Tol 35.6 f. 148 i MSCr f. 23.
83. INLATIO. Dignum et iustum est... pro multiplici apostolorum...
Cf. LMS n. 816, BM 45 f. 36, Tol 35.6 f. 148^v i MSCr f. 23^v.
84. POST SANCTUS. Osanna in excelsis idem excelse...
Cf. LMS n. 817, BM 45 f. 37, Tol 35.6 f. 149^v i MSCr f. 25.
85. POST PRIDIE OR. Ob arcana mysterii tui Iesu Christe...
Cf. LMS n. 818, BM 45 f. 37^v, Tol 35.6 f. 150^v i MSCr f. 25^v.
86. AD ORAT. DOMINICAM. Preciosam in conspectu tuo...
Cf. n. 67.
87. BENEDICTIO. Omnipotens deus qui omne remedium...
Cf. n. 68.
88. *Dicat chorus: Gustate <et videte quam suavis... VR. Benedicam dominum in omni... VR. Redimet dominus animas... P. Alleluia alleluia alleluia>.*
89. COM. Refecti Christi corpore <et sanguine te laudamus domine alleluia alleluia alleluia>.
90. OR. Domine Iesu Christe qui Petrum et Paulum viriliter certantes unum cruce...
Cf. n. 45.

La celebració eucarística comença amb el cant d'una peça que a l'ALeón serveix de responsori de les matines dels sants Cosme i Damià, i en el MSCr s'anomena simplement «lauda». L'ALeón no té cap peça en aquest indret, i els BM 45 i Tol 35.6 hi fan cantar l'antífona *Dabo vos nominatos* ja utilitzada en la segona «missa» de l'ofici matinal de la tradició A. La collecta que, com en la missa romana, segueix, és treta de l'ofici matinal de la tradició B.

Les dues primeres lectures deuen ésser del comú de sants perquè en el MMix només trobem el seu *incipit* amb la corresponent referència a altres indrets del volum. La primera ja havia estat llegida a l'ofici matinal, i el text bíblic de les tres lectures, en la tradició A, serveix per a l'aniversari de la defunció d'un bisbe, per al comú de sants i per al comú de misses votives «de pluralis», respectivament. El «Liber Commicus» de la tradició A assigna a aquesta festivitat textos totalment diferents.

Com a «psallendo», s'usa el mateix text a tots els testimonis consultats. En els ALeón, BM 45 i MSCr porta afegit, al final, el «clamor» *Caeli enarrant gloriam dei*. El BGot, seguit en això pel

Tol 35.6, l'ha suprimit. La «lauda» de després de la lectura de l'evan-geli també es troba a l'ALeón, en la secció de cants «de quotidiano dominicale». Els BM 45, Tol 35.6 i, cosa rara i molt curiosa, també el MSCr ací tenen altres textos. El «sacrificium», en canvi, és comú a tots els documents comparats.

Els textos eucològics de la missa no ofereixen cap problema per-què són idèntics en tots els documents utilitzats. El BGot és l'únic que, al final, afegeix dos cants per a la comunió i una oració con-clusiva, a l'estil de la litúrgia romana. El primer cant és comú a les dues tradicions hispàniques; el segon porta el títol de «comunió» copiat del ritu romà, i és un text que només hem sabut trobar al «Liber Misticus» quaresmal Toledo, BC., MS. 35.5 f. 183^v, al final de la missa de la vigília pasqual. Aquest manuscrit pertany també a la tradició B, igual com l'oració conclusiva, de la qual ja hem parlat en tractar de les matines d'aquesta diada.

* * *

Per a ésser més complets en l'estudi de les fonts manuscrites del «Breviarium Gothicum» i del «Missale Mixtum», presentem ací cinc peces dels esmentats llibres litúrgics, amb totes les variants tex-tuals — excloses les de tipus purament ortogràfic — dels manuscrits amb què els comparem. Serviran per a avançar amb més seguretat en la formulació de les conclusions d'aquest estudi.

N. 28: BGot col. 1143, BM 45 f. 31 i Tol 35.6 f. 142^v.

Ineffabilem satis, Christe, mellis tui¹ credimus esse favum, quod in ore tuorum² tribuisti Apostolorum: quia suavitas verbi, quae illis erat in pectore, haec in illorum ore flammescens scientiae rivulos³ formans, et auditum plebium reservat⁴, ut crederent⁵, et corda nutriebat⁶, ut ama-re facerent, quod audissent: intus illis aderat, quod foris aliis redun-dabat: unde et⁷ per hoc tibi appropinquare merentur, quia, quae vocibus docuerunt, operibus exequuti sunt. Tribue ergo nobis, ut, quia in eorum⁸ praedicatione⁹ surrexit Ecclesia¹⁰, in eorum prece roborata¹¹ consistat: ut, quorum doctrina favis est saciata¹², eorum precibus vitae huius naufragia ad Christum coronanda¹³ pertranseat.

¹tui] tuae BM 45 Tol 35.6; ²tribus(sic) add BM 45; ³rivulos] simbolos BM 45; ⁴reservat] reserat BM 45; ⁵crederent] crederet Tol 35.6; ⁶nutrie-bat] nutriebant BM 45; ⁷et om Tol 35.6; ⁸quia in eorum] in quorum BM 45, eorum Tol 35.6; ⁹predicatione] predicationem Tol 35.6; ¹⁰ut add

BM 45; ¹roborata] roborate BM 45; ¹²consistat... saciata *om* BM 45; ¹³coronanda] coronandum Tol 35.6.

Aquesta collecta forma part del grup de peces pròpies dels manuscrits de la tradició A que es troben integrades als oficis del BGot, i que manquen en el MSCr. Les variants de l'aparell crític són molt interessants perquè ens permeten de veure que el creador d'aquests oficis comptava amb testimonis de la tradició A que no ens han pervingut, diferents del manuscrit Tol 35.6. Això es dedueix clarament dels indrets on el BGot segueix la versió del BM 45 i s'aparta del citat manuscrit.

N. 46: BGot col. 1146, ALeón f. 216^v, BM 45 f. 31^v, Tol 35.6 f. 143 i MSCr f. 18^v.

RS. Hi¹ ostenderunt caerimonias populo et ritum: demonstraverunt hominibus² colere Deum, quoniam praedestinati erant³ de cunctis plebibus⁴, quod essent timentes Deum; P. Eo quod in hominibus⁵ praecepta eius impleverunt⁶. VR. Hi⁷ sunt, qui in generationibus gentis suae gloriam adepti sunt, et in diebus suis in laudibus habentur⁸. P. Eo quod.

¹Hi] hii ALeón BM 45 Tol 35.6 MSCr; ²hominibus] omnibus Tol. 35.6; ³erant] sunt BM 45; ⁴plebibus] gentibus ALeón BM 45 Tol 35.6; ⁵hominibus] omnibus ALeón Tol 35.6 MSCr; ⁶impleverunt] impleverint MSCr; ⁷hi] hii MSCr; ⁸hi sunt...habentur] sancti...eis ALeón BM 45 Tol 35.6.

Aquest responsori es troba a les matines de les dues tradicions litúrgiques i comenta, juntament amb la collecta que l'acompanya, l'afirmació isidoriana que l'església hispànica, en la celebració eucarística, segueix un ordre establert pel mateix sant Pere²⁹. La quarta variant («plebibus/gentibus») i el canvi de verset mostren que ens trobem davant dues tradicions ben definides. El canvi entre «hominibus» i «omnibus» pot ésser conseqüència de lectures errònies dels copistes, però sorprèn que el BGot tingui sempre «hominibus», i el MSCr, en la cinquena variant, utilitza «omnibus».

N. 47: BGot col. 1146, BM 45 f. 32, Tol 35.6 f. 143^v i MSCr f. 18^v.

OR. Hi¹ sunt, Domine, Apostoli tui Petrus, et Paulus, qui legis caerimonias et ritum colendi te populis demonstrantes, dum diffuso ore²

29. Cf. *De ecclesiasticis officiis*, Lib. I, cap. XV, PL 83, col. 752.

invictaque constantia semen verbi tui³ per incredulorum corda spargerent⁴, optabili necati sunt passione⁵, cum et Paulus dissolvi cupiens, gladio necatus interiit⁶, et Petrus inversis⁷ se poscit⁸ vestigiis⁹ crucifigi. Unde tuam poscimus pietatem, ut, qui illos glorioso¹⁰ coronasti martyrio, nos futuro liberares a tormento: ut verbum tuum, quod illis¹¹ gloriosis in mundo vocibus sparserunt, nos¹² sanctificatum in receptaculum nostri pectoris conservemus.

¹Hi] hii BM 45 Tol 35.6 MSCr; ²ore] honore BM 45; ³tui *om* Tol 35.6; ⁴spargerunt] spargent Tol 35.6; ⁵passione] passionem Tol 35.6; ⁶interiit] interiit Tol 35.6; ⁷inversis] inversi BM 45; ⁸poscit] poposcit BM 45, poposci Tol 35.6; ⁹vestigiis] vestiis(*sic*) MSCr; ¹⁰glorioso] gloriosos Tol 35.6; ¹¹illis] illi BM 45 MSCr; ¹²nos *om* BM 45.

Les variants d'aquesta peça són poc característiques. Això no obstant, també aci veiem com el BGot segueix força fidelment la versió del MSCr. L'únic lloc on els BM 45 i Tol 35.6 concorden entre si, en contra de la tradició B, és en la variant vuit («poscit/poposcit»). L'editor del BGot, en resoldre bé el mot erroni «vestiis» del MSCr, variant nou, per «vestigiis», potser tingué al davant algun manuscrit de la tradició A, fora que no fes servir l'esmentat manuscrit sinó un altre no erroni. Potser, però, simplement el mateix sentit de la frase ja el guià a l'encert.

N. 58: BGot col. 1147, OVer n. 1106, BM 45 f. 33^v, Tol 35.6 f. 144^v i MSCr f. 19^v.

Domine Iesu Christe, qui adversas potestates per summos apostolos tuos Petrum et¹ Paulum destruis et disturbas; ut praedicationi veritatis² apostolico ore depromptae³, nec⁴ nequitia⁵ malorum nec vesutia possit⁶ obviare⁷ magorum⁸: dum et Simonem magum⁹ Petrus deiecit¹⁰, et Elimam Paulus caecitate¹¹ percussit; adesto nobis, ut¹² in Ecclesia tua omnes corruant, qui conturbant: et turbentur¹³, qui venientes ad fidem praepedire conantur; cum¹⁴ potius tendentes ad regna¹⁵ coelestia¹⁶, quo¹⁷ Pauli docentis adduxerit¹⁸ pietas, intromittat Petri¹⁹ potestas²⁰.

¹et] *ac* OVer; ²veritatis] veritas BM 45; ³depromptae] depromteri(?) Tol 35.6; ⁴nec *om* Tol 35.6; ⁵nequitia] nequitiam MSCr; ⁶possit] post Tol 35.6; ⁷obviare] obumbrare BM 45; ⁸magorum] malorum MSCr; ⁹magum] magnum et BM 45; ¹⁰deiecit] deicit OVer BM 45 MSCr, devicit Tol 35.6; ¹¹caecitate] cecitatem Tol 35.6; ¹²et *add* Tol 35.6; ¹³turbentur] orbentur OVer MSCr, corbentur BM 45; ¹⁴cum] *quin* OVer Tol 35.6 MSCr; ¹⁵regna] regnum Tol 35.6; ¹⁶coelestia] caelorum OVer BM 45 Tol 35.6; ¹⁷quo] quos OVer BM 45 Tol 35.6; ¹⁸adduxerit] adduxerint BM 45; ¹⁹Petri *om* BM 45; ²⁰potestas] potestatem Tol 35.6.

Malgrat que les variants són de poca importància, també ací és clar que el BGot segueix la tradició del MSCr. N'és prova la variant setze («coelestia/caelorum»), en la qual només concorden aquests dos últims. Per altra banda, també queda clar que el revisor del BGot o d'algun dels manuscrits emprats en la seva redacció, tingué al davant el Tol 35.6 o algun manuscrit semblant, perquè, en la variant tretze, opta pel mot «turbentur», enfrontant-se així amb tots els altres testimonis, entre els quals hi ha l'oracional de Verona i el mateix MSCr.

N. 86: MMix col. 772, BM 45 f. 38, Tol 35.6 f. 151, LMS n. 819, MSCr f. 26 i BGot col. 1148.

Preciosam in conspectu tuo domine mortem Sanctorum Apostolorum tuorum Petri et Pauli¹: annuis recursibus honorantes: damus gloriam laudi² tue: quia luminaria preciosa a³ te vero lumine indeficiente succensa: non solum dum legentur: sed dum coluntur inlustrant. Quia hi⁴ sunt duo olive⁵: et duo candelabra aurea in conspectu tuo⁶: atque in universam terram⁷ exiit sermo oris⁸ eorum: quorum intercessionis⁹ exoratus: dum suscipis devotionis officium: precum quesumus¹⁰ largiaris effectum¹¹: dum clamaverimus¹² e terris.

¹tuorum...Pauli *om* BM 45 Tol 35.6 LMS, Apostolorum...Pauli] tuorum...Apostolorum BGot; ²laudi] laudis Tol 35.6; ³a] ad Tol 35.6; ⁴hi] hii MSCr; ⁵duo olive] duae olivae BGot; ⁶Quia...tuo *om* BM 45 Tol 35.6 LMS; ⁷universam terram] universa terra BM 45 Tol 35.6 MSCr BGot; ⁸sermo oris] sonus LMS; ⁹intercessionis] intercessionibus BM 45 Tol 35.6 MSCr LMS BGot; ¹⁰dum suscipis...quesumus *om* LMS; ¹¹effectum] affectum BM 45 LMS; ¹²dum clamaverimus] cum a te clamemus BM 45, ob hoc quippe clamamus Tol 35.6, ob hoc quippe clamemus LMS.

Ací, encara amb més claredat que en les peces anteriors, s'endevina fàcilment l'existència de les dues tradicions. La frase «Quia hi sunt... tuo», variant sis, per exemple, només es troba al MMix, al BGot i al MSCr. Al final, variant dotze, també només els Tol 35.6 i LMS presenten el text «Ob hoc quippe clamemus» de conclusió. Els MMix i BGot ací novament concorden sempre amb el MSCr, i només se'n separen en detalls mínims, que poden atribuir-se senzillament al corrector d'aquests dos llibres, tals com les variants set i nou. El BGot se separa del MMix i del MSCr només en les variants una i cinc, totes dues de poca importància, però que permeten de plantejar la qüestió de si la versió del BGot no depèn directa-

ment del MSCr, sinó d'un altre manuscrit on ja figurarien les segones vespres.

* * *

L'estudi realitzat fins ací de les fonts manuscrites de l'ofici i de la missa en honor dels apòstols sants Pere i Pau publicats al «Breviarium Gothicum» i al «Missale Mixtum», ens han portat a comprovar que essencialment, en les seves parts més fonamentals, els esmentats llibres litúrgics depenen del MSCr. Ens és, però, impossible de precisar si fou aquest l'únic manuscrit de la tradició B que serví per a l'obra del canonge Ortiz. El canvi realitzat en la «lauda» de la missa n. 77 seria difícil d'explicar, si Ortiz només hagués tingut aquest manuscrit com a punt de partida. El mateix, encara que amb més reserves, es pot dir de les variants textuais assenyalades a la peça n. 86. Sense negar la possibilitat que fos utilitzat directament, també és lògic de suposar que els clergues de l'església de Santes Justa i Rufina tingueren el nostre ofici copiat en altres manuscrits on l'esmentada «lauda» ja fos canviada. La qüestió és important perquè és possible que no tots els canvis que s'observen al BGot i al MMix no s'hagin d'atribuir a Ortiz. El MSCr i les edicions cisnerianes són potser més aviat el punt de partida i el final d'una llarga evolució de la tradició B operada al llarg de gairebé uns tres segles, els passos més importants de la qual, de moment, per manca de documents, ens són desconeguts.

Aquesta evolució es féu principalment en el sentit d'enriquir les celebracions litúrgiques en nombre d'oficis i de peces, sense, però, cap canvi en les seves estructures essencials. Mentre l'ofici dels dos apòstols, al MSCr, només compta amb unes primeres vespres i unes matines, en el BGot, tal com ja hem pogut comprovar, el nombre d'oficis s'ha duplicat, perquè a més dels dos oficis primitius, hi trobem unes matines de tipus vigiliar i les segones vespres. Aquests dos últims oficis han d'ésser relativament moderns perquè, ultra no trobar-se en el MSCr, que ens testimonia l'estat de la tradició B entorn de l'any 1200, no tenen peces eucològiques pròpies. Han d'ésser formats, no en època de creació litúrgica, sinó més aviat de recopilació i sistematització.

L'ampliació dels oficis ja existents es realitzà sobretot en les primeres vespres, en les quals sembla com si s'hagi volgut imitar

l'esquema tradicional de la secció antifonal de les matines. També aquestes últimes es troben incrementades amb la introducció d'una collecta, posada després del càntic, la qual no té res a veure amb el text d'aquest últim.

També és molt interessant de comprovar que gairebé tots els materials litúrgics utilitzats per a la composició dels nous oficis i per a l'ampliació dels antics figuren en els llibres que s'han conservat de la tradició A, llevat d'algunes peces de cant, en total dues antifones i tres «lauda» — són els n. 3, 7, 20, 31 i 64 —, i de la benedicció n. 21, que és de comú. Aquest detall és interessant perquè, encara que l'atribució en exclusiva de les peces a una i altra tradició és perillosa per manca de documents, especialment de la segona, ens permet de dir que, en general, els llibres de la tradició A foren el lloc d'on s'extragueren els materials que s'incorporaren a la segona tradició. També cal retenir que, tal com hem suggerit en parlar de les variants de la peça n. 58, és possible que el manuscrit Tol 35.6 fos un, entre altres, dels utilitzats per a la realització d'aquesta tasca. El manuscrit no porta indicació del lloc de procedència, ni del d'ús, però no és pas temerari pensar que pot provenir del fons de la mateixa parròquia de les Santes Justa i Rufina, d'on, com ja hem dit, procedeix el MSCr. Una prova que les oracions n. 26, 28 i 50 poden haver estat copiades directament dels manuscrits de la tradició A, la tenim en el fet que en tots ells es troben seguides, formant la part antifonal de la segona «missa» de les matines, tal com es pot comprovar en el manuscrit Tol 35.6 f. 142-143. És lògic de pensar que el compilador les intercalava als llocs que li convenia seguint l'ordre que ocupaven als manuscrits de la tradició A que tenia a mà.

En la celebració eucarística, també s'hi observa el fenomen de l'augment de peces. Són les collectes n. 72 i 90, introduïdes, a l'estil romà, abans de la primera lectura i al final, com a postcomunió, juntament amb dos cants de comunió, les peces n. 88 i 89. Ací, però, no s'ha pas recorregut als llibres de la tradició A, perquè els dues collectes ja es troben a l'ofici matinal del MSCr, i un dels cants només es troba en testimoni de la tradició B.

Els textos no ens donen arguments sòlids per a determinar quan foren fets tots aquests canvis en els manuscrits de la tradició B. L'únic indicatiu que hem trobat per a pensar que no tots són obra d'Ortiz el tenim en el fet que, segons es dedueix de les variants de

la peça n. 87, l'esmentat canonge, en preparar l'edició del breviari, probablement no la copià del «Missale Mixtum», publicat dos anys abans, sinó d'una font manuscrita on aquesta ja hi figurava. És cert que això és ben poca cosa, però si tenim present que als breviaris diocesans impresos al final del segle xv i a tot el llarg del xvi, abans de la reforma tridentina, s'hi nota sempre un afany de reducció dels textos — sobretot en l'abreujament de les lectures i en l'eliminació de peces dobles i optatives — es fa difícil d'imaginar que el canonge Ortiz s'entretingués a complicar els llibres toledans. És més normal de pensar que Ortiz s'adaptà als criteris del seu temps i més aviat simplificà els llibres que la clerecia mossàrab utilitzava. Si podíem demostrar això amb arguments més sòlids dels que ací presentem, tindriem que tots aquests afegitons ja es trobaven en els llibres de la parròquia de les Santes Justa i Rufina.

Encara que queda fora dels límits que ens hem proposat en aquest estudi, cal també parlar breument, en acabar, de la relació existent entre els testimonis de les dues tradicions. Sembla evident, pel que fa referència als oracionals festius emprats en la confecció dels «Liber Misticus» de les dues tradicions, que ens trobem davant de dos models de llibre litúrgic ben definits, formats amb peces tretes d'un mateix fons comú, del qual cada un n'ha pres alguns textos i les mateixes capitules i benediccions de les vespres i de les matines. Aquest fons comú devia ésser molt abundós si tenim present que l'Antifoner de León, amb les seves set «missae», suposa l'existència d'unes vint-i-vuit collectes, a les quals cal afegir les tres pròpies del MSCr, peces nn. 42, 44 i 46, i les deu que, sense indicació d'antifona, l'Oracional de Verona té als n. 1096-1105³⁰. I potser encara aquesta és una mínima part de les peces que l'escola toledana produí per a aquesta festivitat, perquè cal recordar que tots els materials litúrgics hispànics només ens han arribat a través de llibres organitzats per al culte i que aquesta mena de llibres litúrgics normalment són fruit d'un procés de selecció i de reducció.

Que el MSCr només tingui una «missa» en l'ofici matinal, enfront de l'exuberància de l'Antifoner de León i dels dos «Liber Misticus» de Toledo i de Silos, no ens sorprendrà si tenim present que és el més tardà dels manuscrits comparats i que, a més, procedeix

30. En aquest grup de collectes, només la primera peça esmenta conjuntament els dos apòstols. Les collectes n. 1097-1101 pertanyen a sant Pere i la resta, a sant Pau.

d'una església de tipus parroquial, lloc on normalment, a causa dels mitjans més reduïts amb què es compta, sempre la litúrgia presenta més senzillesa que en una catedral o en un monestir. No seria gens estrany que, en el MSCr, ja hi tinguéssim una versió reduïda i que els primitius manuscrits de la tradició B haguessin tingut més nombre de «missae» als oficis de matines.

En l'estat actual de les recerques encara ens és impossible de definir-nos sobre la possibilitat que els dos oracionals festius procedeixin d'un mateix oracional toledà primitiu, el qual podria ésser l'exemplar que serví de base per a l'obra de revisió de l'arquebisbe Julià, a la segona meitat del segle VII, o bé el mateix llibre ja millorat per l'esmentat arquebisbe. En aquest segon cas hauriem d'admetre que aquest exemplar primitiu, a més dels nombrosos textos eucològics que ens lliuren els documents de la tradició A, també hauria contingut les tres collectes pròpies de la segona tradició. Només quan sapiguem clarament en quina mesura els manuscrits de la tradició A, inclòs l'Oracional de Verona, que en molts indrets més aviat en sembla una reducció, ens han conservat els llibres litúrgics toledans tal com sortiren de les mans de l'arquebisbe Julià, podrem donar una resposta convincent a aquesta qüestió.

La formació dels dos antifoners devia seguir un camí paral·lel al dels oracionals festius. En aquest llibre també s'hi nota una fixació més ràpida en els textos de la missa que en els de l'ofici. La prova que tots dos depenen d'un fons comú, en la part referent a la missa potser fins i tot ja d'un veritable antifoner anterior, és que, ultra nombroses peces comunes, en la celebració eucarística empenen els mateixos «psallendo» i «sacrificium». La «lauda» de després de l'evangeli, en canvi, com en la tradició romano-franca, degué quedar fluctuant fins molt més tard. Si no fos així, no s'explicaria que tots els manuscrits comparats presentin textos diferents.

Els himners, el «Liber Canticorum» i el «Liber Missarum» utilitzats en la composició dels oficis i misses de les dues tradicions, almenys en aquest punt, devien ésser molt semblants. En canvi, els dos «Liber Commicus» se'ns presenten totalment diferents, i el de la tradició B, segons es pot deduir dels seus testimonis, probablement no tenia lectures matinals pròpies. Això ens pot explicar que, en les dues matines del BGot, es facin repetir lectures que més aviat semblen pròpies de la missa.

Totes aquestes afirmacions, és clar, queden condicionades pels

resultats que donarà l'estudi dels altres oficis i misses que les edicions preparades pel canonge Ortiz ens han conservat.

M.S. GROS
Seminari Conciliar
VIC (Barcelona)

Vic, 15 de gener 1978

Summary

To discover the relationship which exists between the two Spanish traditions that we know, it is necessary to discover the sources that the Toledo canon Alfonso Ortiz used when preparing the Arabic editions of the missal and of the breviary in the years 1500 and 1502 respectively. In practice, this can only be fulfilled in texts of the festivals of St. Peter and St. Paul, as there are manuscripts in both traditions. With this, one is able to discover what methods Ortiz used, and one can see that the services of both traditions depend upon some Toledan Liturgical books, not yet completely structured.